

Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна

КОНОНЧУК МАРИНА ВАСИЛІВНА

УДК 330.101.542

**ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРИРОДНИХ МОНОПОЛІЙ В УМОВАХ
РИНКОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ**

Спеціальність 08.01.01 – економічна теорія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата економічних наук

Харків - 2004

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Харківському національному університеті ім. В.Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник	–	кандидат економічних наук, професор Лісовицький Володимир Миколайович - Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна, професор кафедри економічної теорії та економічних методів управління.
Офіційні опоненти:	–	доктор економічних наук, професор Хохлов Микола Пантелеймонович - Харківський національний економічний університет, завідувач кафедри економіки та оцінки майна підприємств;
	–	кандидат економічних наук, доцент Гайворонський Олександр Анатолійович – Харківський державний технічний університет будівництва та архітектури, доцент кафедри економічної теорії.
Провідна установа:	–	Львівський національний університет ім. Івана Франка Міністерства освіти і науки України, кафедра економічної теорії (м. Львів)

Захист відбудеться “21” січня 2005 року о 15-15 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.051.01 Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна за адресою: 61002, м. Харків, вул. Миросицька, 1, ауд. 4-11.

З дисертацією можна ознайомитися в Центральній науковій бібліотеці Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна (61077, м. Харків, пл. Свободи, 4).

Автореферат розісланий “21” грудня 2004 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Соболев В.М.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. В умовах трансформаційної економіки ми спостерігаємо перманентно хитке положення економічної системи у цілому та її окремих елементів зокрема. Трансформаційна економіка, як правило, на початкових стадіях супроводжується високим рівнем монополізму, коли підприємства-монополісти збільшують прибуток не за рахунок оптимізації виробництва, а за рахунок підвищення цін. Варто помітити, що й у стабільному економічному становищі монополії завищують ціни на свою продукцію та скорочують обсяги виробництва, але в умовах перехідної економіки зловживання монополією владою зростають.

Вивченню монополістичних тенденцій в економіці присвячені праці видатних економістів, таких як А. Курно, А. Маршалл, Дж. Б. Кларк, А. Пігу, Е. Чемберлін, Дж. Робінсон, Дж. Стиглер, Г. Хотеллінг, Ж. Дююї, К. Маркс, В.І. Ленін, А. Чупров та вітчизняних - Г. Філюк, В. Паламарчук, М. Хохлов, О. Гайворонський і багатьох інших, що досліджували різні боки природних монополій.

В Україні відбувається трансформація економічних відносин у напрямку ринкових умов господарювання, що передбачає розвиток конкурентних елементів у всіх сферах діяльності. Однак існують деякі сектори економіки, де найбільш ефективним є функціонування одного виробника – це так звані природні монополії. Останні функціонують у житлово-комунальному господарстві, на транспорті, у нафтогазовій галузі, в області послуг зв'язку. Вищеперераховані сфери діяльності здійснюють суттєвий вплив на соціально-економічний розвиток країни, що обумовлює, як мінімум, наявність державного контролю за їх діяльністю.

Однією з невирішених проблем є прийнятна форма власності у галузях функціонування природних монополій. Світова практика демонструє позитивні результати як при державній, так і при приватній формах власності на природні монополії. Заява про приватну форму власності, як найбільш ефективну, щодо природних монополій, на нашу думку, не зовсім правильна через колективний характер споживання продукції природної монополії. Проблема у даному випадку полягає в ефективному функціонуванні природних монополій у трансформаційній економіці, а вибір форми власності тут є похідним моментом у вирішенні питання про ефективне використання обмежених ресурсів. В умовах функціонування природної монополії раціональне використання ресурсів можливе при обґрунтованому державному регулюванні.

Сучасна економічна теорія недостатньо досліджує способи та інструменти державного регулювання природних монополій, в умовах адаптації до ринкової системи. У наш час в основному використовуються правові й адміністративні методи регулювання діяльності природних монополій, що, на нашу думку, більшою мірою властиво плановій економіці. Ринкова економіка передбачає перевагу економічних методів регулювання діяльності підприємств, до яких і варто поступово перейти регулюючим органам, сформувавши вигідні умови для функціонування природних монополій (правове й адміністративне регулювання).

Ефективне функціонування природних монополій може бути досягнуто не тільки за рахунок раціонального державного регулювання, але й за рахунок формування конкурентних елементів у даних галузях. Саме поняття “монополія” виключає конкуренцію як економічне явище. Однак у даному випадку може виникати міжвидова конкуренція (перевезення пасажирів на залізничному, автомобільному, авіаційному і водному транспорті), контрактна конкуренція за вихід на ринок природної монополії і внутрішньогалузева конкуренція за доступ до мереж і використання ресурсів.

У той же час практичне реформування природних монополій ускладнено через недостатньо теоретичне обґрунтування проблем функціонування природних монополій в умовах трансформаційної економіки. Об'єктивна необхідність адаптації природних монополій до нових умов господарювання і формування обмеженого конкурентного середовища підсилює актуальність дослідження проблем функціонування природних монополій у процесі ринкової трансформації.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Тема дисертаційного дослідження була обрана відповідно до тематичного плану кафедри економічної теорії та економічних методів управління Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна “Соціально-економічний механізм і наслідки ринкових перетворень” (номер державної реєстрації 0104U000675).

Метою дисертаційного дослідження є обґрунтування наукових пропозицій про ефективне функціонування природних монополій в умовах ринкової трансформації та їх державне регулювання.

Досягнення мети припускає вирішення таких задач:

- визначення критеріїв розмежування монополій на природні та штучні;
- виявлення характерних рис, властивих природним монополіям, та уточнення її сутності;
- визначення найбільш прийнятної форми власності для природних монополій шляхом порівняльного аналізу цих форм;
- дослідження можливості формування конкурентних елементів для ефективного функціонування природних монополій;
- обґрунтування використання різних інструментів державного регулювання діяльності природних монополій для попередження зловживання з їх боку;
- розроблення оптимального для споживача і виробника методу формування ціни на продукцію природних монополій;
- визначення наслідків державного регулювання діяльності природних монополій.

Об'єкт дослідження – природна монополія в трансформаційній економіці.

Предмет дослідження – модель функціонування природних монополій в умовах ринкової трансформації.

Методи дослідження. Методологічну основу дисертації становить діалектичний метод як загальний науковий метод пізнання соціально-економічних явищ. В залежності від конкретних завдань та об'єкта використовувались загальнонаукові та спеціальні методи аналізу: логіко-історичний (при визначенні критеріїв розмежування монополій на штучні і природні); наукові методи загального та особливого (при виділенні специфічних та загальних ознак природних монополій); аналізу та синтезу (при визначенні поняття “природна монополія”); єдність абстрактного та конкретного (при розрахунку чистих втрат суспільства у результаті функціонування природних монополій); порівняльний (при розгляданні способів тарифоутворення на продукцію природних монополій); структурно-функціональний (при визначенні соціально-економічних наслідків державного регулювання природних монополій); еволюційно-функціональний (при виділенні особливостей функціонування природних монополій в умовах ринкової трансформації).

За теоретичну базу були взяті фундаментальні дослідження іноземних та вітчизняних економістів. Для аналізу функціонування монопольних структур на Україні використовувались законодавчі та нормативні акти, статистичні збірники та дані про соціально-економічний розвиток країни.

Наукова новизна результатів дисертаційного дослідження, отриманих особисто здобувачем, полягає у наступному:

1. Охарактеризовано особливості природних та штучних монополій і визначено критерії їх розмежування: значення для національної економіки, часові параметри ступеня монопольної влади, особливості економічної поведінки (характер еластичності, висота бар'єрів та ін.), обставини появи і середовище функціонування, правове регулювання.

2. Виділено специфічні (галузь, що виробляє продукцію суспільного користування, субадитивність витрат, низька цінова еластичність попиту) і загальні (позитивний ефект масштабу, обмеження конкуренції, державне регулювання) ознаки технологічних природних монополій.

3. Уточнено визначення природної монополії як структури, що функціонує в умовах стійкого стану ринку, коли у результаті ефекту масштабу в галузях, що виробляють продукцію суспільного користування, єдина фірма-виробник, що підлягає регулюванню з боку держави, забезпечує загальний попит споживачів на продукцію з низькою його ціною еластичністю.

4. Розроблено метод розрахунку чистих втрат суспільства у результаті функціонування природних монополій в умовах ринкової економіки, які дорівнюють половині монопольного прибутку.

5. Запропонован спосіб регулювання норми прибутку у природно монопольних галузях з урахуванням переваг і недоліків різних методів формування тарифів на продукцію природних монополій в умовах трансформаційної економіки.

6. Визначено соціально-економічні наслідки державного регулювання природних монополій, як для самої природної монополії (зміна обсягу виробництва, фінансового становища, інвестиційних ресурсів та ін.), так і для суспільства у цілому (вплив на соціальну сферу суспільства, галузі, державний бюджет та ін.).

7. Визначено специфіку функціонування природних монополій в умовах ринкової трансформації: перетворення деяких державних монополій у природні; деформований характер інституціональних перетворень, що виявляється у домінуванні неформальних інститутів; здійснення діяльності в умовах інверсійного типу перехідної економіки.

Результати наукового дослідження, відображені в пп. 1, 2, 7, запропоновані вперше, а в пп. 3 - 6, - істотно доповнюють існуючі положення і вносять у них часткову новизну.

Практична вагомість проведених досліджень. Результати проведеного в дисертації дослідження можуть бути широко використані у практиці викладання навчальних дисциплін “Мікроекономіка”, “Державне регулювання”, “Проблеми перехідної економіки”. Виділення критеріїв віднесення монополій до природних дозволяє обмежити сферу функціонування неефективної для суспільства ринкової структури – монополії. Представлені рекомендації економічного регулювання природних монополій через ціну продукції, податки з підприємств, надання дотацій і кредитів дозволяють стабілізувати економічне становище природних монополій і задають їм вектор руху до раціонального господарювання.

Апробація результатів дисертації. Основні результати дослідження були представлені на науково-технічній конференції “Інформаційно-керуючі системи на залізничному транспорті” (Харків, 2001 р.); на II Міжнародній науковій конференції “Проблеми економіки транспорту” (Дніпропетровськ, 2002 р.); на III Міжнародній науковій конференції “Проблеми економіки транспорту” (Дніпропетровськ, 2003 р.); на I Міжнародній науково-практичній конференції “Проблеми міжнародних транспортних коридорів та єдиної транспортної системи України” (Коктебель, 2004 р.).

Публікації. Основні положення дисертації опубліковані у 9 наукових працях, у тому числі в 4 статтях у наукових фахових виданнях загальним обсягом 1,2 друкованих аркушів.

Структура й обсяг дисертації. Дисертація містить вступ, два розділи, висновки, список використаних джерел і додатки. Загальний обсяг дисертації – 207 сторінки друкованого тексту, основний зміст викладено на 180 сторінках. Список використаних джерел складається з 165 найменувань наведених на 13 сторінках, 13 додатків – на 14 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі розкривається актуальність теми дисертаційного дослідження, його мета і задачі, наукова новизна, показано практичне значення отриманих результатів, їх апробація і відображення в опублікованих наукових працях.

У першому розділі дисертаційного дослідження “**Методологічні основи дослідження монопольних структур економіки**” розглядаються монопольні утворення в економіці, умови їхнього функціонування і впливу на економічну систему.

Теоретичні дослідження проблем функціонування монополії одержали поширення тільки в 19 столітті в умовах посилення монопольних тенденцій в економіці. Спочатку монополії ототожнюють з великомасштабним виробництвом при функціонуванні єдиного підприємства, що встановлює монопольні ціни й обмежує обсяг виробництва. Останні два моменти приводять до зменшення суспільного добробуту, що є результатом неповної реалізації виграшу споживача і виробника. Розрахунок цих втрат показує, що вони дорівнюють половині монопольного прибутку. Однак існують і позитивні сторони функціонування монополій, наприклад фінансування технічних розробок, яке сприяє зменшенню рівня витрат на одиницю продукції, підвищенню якості продукції та ефективності виробництва. Справедливо буде зазначити, що монополії не завжди зацікавлені в підвищенні ефективності виробництва.

Серед монопольних структур виділяють штучні та природні монополії. Під штучними монополіями ми розуміємо монополії, що виникли у результаті концентрації і централізації капіталу, диференціації продукту і першості в науково-технічному прогресі. Такі монополії підлягають демонополізації з боку держави. Природні монополії мають об'єктивні причини для функціонування єдиного виробника. Нами були виділені такі критерії розподілу монополій на штучні і природні: значення для національної економіки, часові параметри ступеня монопольної влади, особливості економічної поведінки, обставини появи і середовище функціонування, правове регулювання. Природна монополія - це структура, що функціонує в умовах стійкого стану ринку, коли у результаті ефекту масштабу в галузях, що виробляють продукцію суспільного користування, єдина фірма-виробник, що підлягає регулюванню з боку держави, забезпечує загальний попит споживачів на продукцію з низькою його ціновою еластичністю. З даного визначення можна виділити специфічні ознаки природних монополій - це галузі, які виробляють продукцію суспільного користування, субадитивність витрат, низька цінова еластичність попиту; та загальні ознаки - це позитивний ефект масштабу, обмеження конкуренції, державне регулювання. Перераховані ознаки природної монополії взаємозалежні: економія від масштабу виробництва приводить до обмеження конкуренції у галузі та підвищення ефективності її функціонування при існуванні єдиного підприємства. Міжгалузєва конкуренція обмежена в результаті неможливості повної заміни товарів-субститутів, що задовольняють один і той же попит. Держава не протистоїть такій монополії, а діє з нею

“заодно”, часто доповнюючи пряме економічне регулювання включенням у державний сектор підприємств, що виробляють продукцію суспільного користування.

Серед усієї сукупності природних монополій можна виділити ресурсні і технологічні природні монополії. Під ресурсними монополіями розуміють монополії, що виробляють рідкий продукт, використовуючи унікальні природні ресурси. Технологічні природні монополії – це монополії, визначені існуванням ефекту масштабу у виробництві. Ці монополії відрізняються одна від одної часом і причинами виникнення, характером галузевого попиту, можливістю конкуренції в галузях, імовірністю майбутнього розвитку. Далі дослідження в основному стосуються технологічних природних монополій, оскільки саме вони значно впливають на національну економіку та найбільш поширені у сучасних умовах. У ході економічного розвитку можуть зникнути (з'явитися) об'єктивні умови для існування природних монополій. Причинами динамічності технологічних природних монополій є: розвиток суспільного розподілу праці, що приводить до появи нових галузей, які виробляють продукцію суспільного користування; зниження мінімально ефективного розміру підприємства і підвищення доступності ринків для потенційних конкурентів, упровадження результатів науково-технічного прогресу; трансформація структури суспільних потреб; можливості бюджету фінансувати дані підприємства і здійснювана економічна політика.

У зв'язку з реформуванням української економіки природні монополії також піддаються інституціональним перетворенням. Однак у трансформаційній економіці ці перетворення носять деформований характер як за об'єктивними причинами - інверсійний тип перехідної економіки, так і суб'єктивними – опортуністична поведінка. Суб'єкти природної монополії можуть функціонувати як на основі державної, так і приватної власності, перевага між ними у кожній природно монополювальній галузі повинна визначатися конкретно-історичними умовами формування даної галузі і здатністю держави регулювати дані підприємства в інтересах нації. Державна власність у природних монополіях має ряд переваг: сітьові структури природних монополій стимулюють приватне підприємництво в різноманітних галузях економіки; формує стійкий розвиток національної економіки; підвищує контроль над тарифами, доходами і витратами природних монополістів; дані підприємства будуть функціонувати навіть при відсутності прибутку, що дозволить більш доцільно застосовувати інфраструктурні мережі на території країни. Однак існують і певні недоліки державної власності у природних монополіях: відсутність стимулів до підвищення ефективності виробництва, підсилення бюрократизма, недостатній розмір бюджетних коштів для розвитку інфраструктури, лобювання монополювальної влади з боку держави.

В умовах української економіки основним недоліком державної власності є неефективне використання інвестиційних ресурсів, що спричинило розвиток процесу приватизації в галузях діяльності природних монополістів. Світовий економічний досвід у даному відношенні досить позитивний. Однак у нашій ситуації при неповному формуванні ринкових відносин процес

приватизації набуває деформованих форм, тому, на нашу думку, найбільш доцільно знайти форми адаптації природних монополій на базі змішаних форм власності у межах державного сектора.

Приватна власність у сферах діяльності природних монополій формує конкуренцію, яка приводить до підвищення ефективності виробництва та зменшення цін на продукцію природних монополій. Також позитивним результатом наявності приватної власності є зменшення тенденції до виробництва політичними структурами неефективних прав власності. Для природно монопольних утворень багатьох країн притаманні переходи від державної власності до приватної та навпаки, що приводить до застосування переважно комбінованих форм власності. Якщо в інтересах суспільства природні монополії розумно мати переважно в державній власності, то деякі господарські об'єкти цілком імовірно передати в приватну власність. Більш раціональним кроком у даному випадку є ринкова адаптація природних монополій та оптимізація функціонування даних підприємств в існуючих умовах.

У другому розділі **“Регулювання природних монополій у трансформаційній економіці”** розкривається зміст видів та застосовуваного інструментарію державного регулювання природних монополій, формування специфічних форм конкуренції у природно монопольних галузях і соціально-економічні наслідки такого регулювання. На нашу думку, концептуальні посилки регулювання природних монополій полягають у тому, що такі монополії з наявністю економії від масштабу неминучі в будь-якій економіці, конкурентне ціноутворення в цих галузях обмежене і державне регулювання попереджає необґрунтоване зростання цін і можливе зловживання монопольним становищем, регулювання націлене на досягнення балансу інтересів споживачів і виробників у сферах природних монополій. Світова практика регулювання монопольних підприємств свідчить про існування таких основних засобів впливу на суб'єкти природної монополії: правового, адміністративного, економічного, на базі яких формуються методи прямого і непрямого регулювання з використанням різної сукупності інструментів.

Законодавчий вплив на господарюючі суб'єкти дає більший позитивний результат, ніж пряме втручання держави в економіку. Використання адміністративного регулювання стосовно природних монополій є досить ефективним засобом впливу на них у рамках радикально-реформаторських перетворень української економіки, що трансформується. Адміністративний вплив на економіку тривалий період був в Україні переважним, але, ґрунтуючись на наказах і розпорядженнях, він не враховує економічних інтересів і сформованої ситуації на галузевих ринках.

Економічне регулювання більше відповідає умовам економіки, що трансформується, дозволяє зменшити негативні результати від чисто адміністративного впливу, сприяє більш ефективному функціонуванню природних монополій. У сучасній ситуації намітився поступовий перехід від адміністративного регулювання до різних форм економічного регулювання

(прямого, непрямого). Пряме економічне регулювання припускає широке застосування в господарській практиці інструментарію: цільове фінансування, пільгові кредити, субвенції, субсидії та дотації з бюджетних і позабюджетних фондів. Воно виконує, на наш погляд, насамперед соціальні функції, тому що спрямоване на підтримку найбільш слабких господарюючих суб'єктів і незахищених верств населення. Однак дефіцит бюджету, як правило, свідчить про недосяжність використання винятково прямих методів економічного регулювання. У зв'язку з цим з метою впливу на природні монополії все більша увага приділяється методам непрямого економічного регулювання, що базується на проведенні особливої тарифної, бюджетної, податкової, фінансової, амортизаційної та інвестиційної політики.

На наш погляд, вибір конкретних способів, методів та інструментів регулювання повинен визначатися як специфікою галузі, так і особливостями формування та повноваженнями регулюючих органів. Як правило, регульований суб'єкт природної монополії є великою, могутньою і багатою компанією, а регулюючий орган не має достатньої компетенції і сили для ефективного виконання своїх функцій. Природні монополії навіть не чинять опору регулюючому впливу, вони зацікавлені у ньому, оскільки таке регулювання захищає інтереси самих монополій. У даному випадку говорять про ефект “регуляторської пастки”. Для зниження вищевказаного ефекту при формуванні органів регулювання доцільно підвищити ступінь незалежності комісій від регульованих об'єктів шляхом незалежного фінансування, розвитку стимулів до захисту інтересів споживачів, розширення повноважень, підвищення фінансової прозорості господарюючих суб'єктів.

Одним з об'єктів державного регулювання є ціни (тарифи) на продукцію природних монополій, тому що в умовах монополізованого ринку вільне формування ціни на продукцію, яку виробляють природні монополії, неможливе. Існує кілька методів формування тарифів: на основі граничних і середніх витрат, і ціни, встановленої державою.

Модель тарифоутворення “ $P=MC$ ” є найбільш оптимальною для суспільства, оскільки в даному випадку найефективніше використовуються обмежені ресурси країни, однак її практичне застосування ускладнене через відсутність чіткої методології розрахунків граничних витрат і необхідності державного субсидування, тому що при даній моделі тарифоутворення виробництво збиткове для підприємства. Тому тут ефективно застосування цінової дискримінації, при якій більш платоспроможні покупці будуть оплачувати частину вартості продукції, що купується менш платоспроможними споживачами (тарифи на електроенергію для підприємств вищі, ніж для населення). Другою моделлю тарифоутворення є модель “витрати плюс”, що ґрунтується на середніх загальних витратах і раціональному рівні рентабельності. Такий підхід не приводить до ефективного використання обмежених ресурсів, тому що виробники збільшують витрати і норму прибутку, що вигідно винятково для товаровиробників і не враховує інтересів споживачів. З огляду на вищевказане, вважаємо за доцільне запропонувати встановлення норми прибутку на рівні нормального прибутку. Тарифоутворення шляхом

державного встановлення ціни, на нашу думку, в умовах ринкової економіки є неефективним, тому що підриває самі основи даної економічної системи.

Незважаючи на монопольний характер у природно монопольних галузях можливе існування специфічної конкуренції: міжвидова – між субституціональними ринками, контрактна – конкуренція за вхід на ринок природної монополії, внутрішньогалузева – конкуренція на рівні доступу до мереж і використання ресурсів. Будучи єдиним виробником на власному ринку, природні монополії на агрегованих ринках набувають статусу чистих конкурентів. Домінуюче становище виробника на ринку визначається за продуктовими, технологічними і географічними межами. Продуктові межі характеризуються ступенем функціональної і споживчої взаємозамінності, враховують цінові, експлуатаційні та інші властивості. Технологічні межі ринку враховують виробничі можливості всіх (і реальних, і потенційних) конкурентів, вони засновані на оцінці обсягів спеціалізованого виробництва у відповідних сегментах ринку, на обліку виробництва товарів-субститутів усіма виробниками, незалежно від спеціалізації, а також передбачають можливості перепрофілювання чи диверсифікованості в різних сегментах ринку. Високий рівень предметної спеціалізації й унікальність сітьових структур ускладнюють перепрофілювання інфраструктурних природних монополій і обумовлюють стійку вузькість меж. Географічні межі ринку враховують взаємозв'язок попиту, існування місцевих переваг і митних бар'єрів, можливості заміщення споживання і пропозиції товарів (послуг). Вони обмежені територією реального доступу товару споживачам і припускають різну ширину її охоплення.

Контрактна конкуренція за вхід на ринок природних монополістів завершується перемогою того господарюючого суб'єкта, який дає гарантії обслуговування споживачів за найнижчою ціною при забезпеченні необхідного обсягу продукції і відповідної якості. Вибір конкретної форми контракту (оренди чи концесії) залежить від економічної ситуації, що склалася в галузі природної монополії. Ця форма конкуренції дозволяє оптимізувати виробництво та не дає можливості завищувати витрати підприємств.

Природні монополії містять у собі потенційно конкурентні структури, що уможлиблює розгляд реструктуризації природно-монопольної галузі на монопольні і конкурентні елементи. Також можливий розвиток конкуренції між операторами з експлуатації одного об'єкта природної монополії.

При регулюванні природних монополій варто враховувати соціально-економічні наслідки такого регулювання. Наприклад, збільшення цін на продукцію природних монополій може привести до зменшення попиту і заміни споживання товарами-субститутами, якщо це можливо. При цьому погіршується фінансове становище природного монополіста, що спричинить бюджетне дотування (навантаження на бюджет). Однак збільшення цін на продукцію природних монополій сприятливо позначиться на економічному становищі підприємств, що виробляють

товари-субститути, тому що збільшиться попит на їхню продукцію і зростуть доходи. Зворотна ситуація відбувається при скороченні цін на продукцію природних монополій.

При збільшенні податкових ставок чи введенні нових податків доходи природних монополій зменшаться, скоротиться рентабельність виробництва і погіршиться їхнє фінансове становище при фіксованій ціні. При існуванні можливості збільшення цін ми одержимо результат, описаний вище при ціновому регулюванні, що приведе до інфляції і спаду виробництва. Можливий і сприятливий результат при збільшенні податків – це збільшення податкових надходжень у бюджет, що поліпшить соціально-економічне становище країни у цілому.

Дотування підприємств, з одного боку, збільшує обсяги виробництва і поліпшує їхнє фінансове становище, а з іншого боку, зростання попиту на продукцію може збільшити ціни на нееластичні види продукції. Поліпшення фінансового становища природних монополій внаслідок дотування збільшує оподатковувану базу і податкові надходження у бюджет.

Кредитне регулювання при фіксованому тарифі збільшує витрати виробництва і скорочує прибутковість підприємства, при вільному ціноутворенні зростання витрат компенсується підйомом цін. З іншого боку, пільгове кредитування поліпшує фінансове становище підприємств, що збільшує надходження податкової суми в бюджет, а високий відсоток навпаки збільшує витрати виробництва і погіршує економічне становище виробника.

Вищеперераховані напрямки державного регулювання природних монополій демонструють різноманітність наслідків такого регулювання, як для самої природної монополії, так і для суспільства в цілому. Звідси можна зробити висновок про необхідність теоретичного обґрунтування цього впливу на природно монопольні структури економіки.

ВИСНОВКИ

В умовах високого рівня монополізації української економіки необхідно чітко визначитися з місцем і значенням природних монополій для економічної системи, оскільки вони впливають на соціально-економічний розвиток держави. Проведене дослідження дозволило зробити такі висновки:

1. Функціонування монополії приводить до зменшення добробуту суспільства, яке розраховується як половина монопольного прибутку підприємства. Однак у деяких галузях господарювання функціонування одного виробника найбільш ефективно. Такі виробники називаються природними монополіями.

2. Аналіз економічної думки і господарської практики дозволили визначити критерії розмежування монополій на природні і штучні, а саме: значення для національної економіки, часові параметри ступеня монопольної влади, особливості економічної поведінки, обставини появи і середовище функціонування, правове регулювання. Природні монополії у свою чергу

поділяються на ресурсну монополію, що виникає при володінні винятковими ресурсами, і технологічну - обумовлену позитивним ефектом масштабу. З економічної точки зору, найбільший інтерес представляють технологічні природні монополії, які в сучасній ситуації, що характеризується індустріальною спрямованістю економіки, найбільш поширені.

3. Сучасні природні монополії, як правило, мають такі специфічні і загальні характеристики: специфічні - приналежність до галузей, що виробляють продукцію суспільного користування, субадитивність витрат, низька цінова еластичність попиту на продукцію; загальні - економія від масштабу виробництва, обмеження конкуренції, державне регулювання. Вищевказане дозволяє дати таке визначення природних монополій: природна монополія – це структура, що функціонує в умовах стійкого стану ринку, коли у результаті ефекту масштабу в галузях, що виробляють продукцію суспільного користування, єдина фірма-виробник, що підлягає регулюванню з боку держави, забезпечує загальний попит споживачів на продукцію з низькою його ціною еластичністю.

4. У зв'язку з суспільним значенням природних монополій вони, як правило, знаходяться у державній власності. Крім загальнонаціонального значення природних монополій, вибір такої форми власності обумовлений можливістю держави попереджати зловживання ними монопольною владою, бюджетоутворювальною функцією даних підприємств. Однак державна власність в галузях діяльності природних монополій має певні недоліки: відсутність прагнення до економії витрат, забюрократизованість господарських процесів, недостатність фінансування з державного бюджету, лобіювання монопольної влади. На нашу думку, доцільно знайти форми адаптації природних монополій на базі змішаних форм власності у межах державного сектора.

5. Природні монополії неминучі в будь-якій економіці, конкурентне ціноутворення в них неможливе, і тому їхня діяльність повинна регулюватися з боку держави для врахування інтересів як споживачів, так і виробників. У першу чергу державне регулювання природних монополій стосується правової бази: встановлення норм і правил формування та здійснення діяльності суб'єктами природних монополій. Також використовується адміністративне регулювання: застосування заборонних, дозвільних чи примусових мір щодо вихідних параметрів монополій (цін, доходу). Найбільш ефективним буде державне регулювання природних монополій при використанні економічних методів – прямих і непрямих. Пряме регулювання припускає застосування в підприємницькій діяльності цільового фінансування, субсидій і дотацій. Непрямі методи економічного регулювання природних монополій містять у собі встановлення граничних ставок тарифів, використання пільгового оподаткування, кредитування і т.ін.

6. В економічній науці і господарській практиці склалися різні підходи до тарифоутворення на продукцію природних монополій. Тарифи на продукцію природних монополістів можуть встановлюватися на рівні граничних витрат, що характерно для ринку досконалої конкуренції і дозволяє мінімізувати витрати. Однак у даних умовах

виробники-монополісти, як правило, несуть збитки, відшкодування яких на себе зобов'язана взяти держава для забезпечення задоволення потреб у даному благу всіх категорій населення. Якщо неможливе застосування вищевказаної моделі тарифоутворення на продукцію природних монополій, то використовується модель “витрати плюс”, яка передбачає облік середніх загальних витрат і раціональний рівень рентабельності. Використання даної моделі тарифоутворення неефективне, тому що виробники часто включають у тариф побічні витрати, збільшують норму прибутку. У даному випадку необхідно здійснювати регулювання щодо контролю над величиною витрат на продукцію природних монополій і встановлення норми рентабельності на рівні нормального прибутку.

7. Оскільки величина граничної корисності від споживання однієї кількості блага в різних групах споживачів буде різною, то природні монополісти часто здійснюють політику цінової дискримінації (продаж електроенергії населенню і підприємствам за різними цінами). На величину граничної корисності також впливає принцип “платоспроможності продукції”, що повинно бути відбито в тарифі. Цінова дискримінація вигідна для природних монополій, що визначило її поширення.

8. Для більш ефективного функціонування в галузях природних монополій можливе використання особливих видів і форм конкуренції: міжвидова конкуренція між субституціональними ринками; контрактна конкуренція за вхід на ринок природної монополії у формі контракту, концесії і конкурсу; внутрішньогалузева конкуренція в межах однієї технологічної галузі (на рівні доступу до мереж і використання ресурсів).

9. Необхідно прогнозувати взаємодію всіх сфер суспільної діяльності для своєчасного державного регулювання по усуненню негативного впливу природних монополій на економіку макро- і мікрорівня. Потрібно враховувати як прямі, так і зворотні зв'язки природних монополій з виробничою і соціальною сферою, оптимізувати їх, відслідковувати позитивні і негативні результати державного регулювання, пристосовувати його до умов перехідної економіки, що змінюються. Державне регулювання природних монополій здійснюється в таких напрямках: ціни, податки, дотації чи інвестиції, кредити.

10. Господарська поведінка природних монополій у сучасних економічних умовах має ряд специфічних характеристик: перетворення деяких державних монополій на природні; домінування неформальних інститутів в умовах ринкових перетворень; функціонування в умовах інверсійного типу перехідної економіки.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ НАУКОВИХ ПРАЦЬ З ТЕМИ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у фахових виданнях:

1. Конончук М.В. Государственное регулирование естественной монополии // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Економічна серія. - № 534. - Харків, 2001. - С. 117 – 120.

2. Конончук М. Конкуренция в отраслях естественной монополии // Економіка: проблеми теорії та практики. Збірник наукових праць. Випуск 169. – Дніпропетровськ: ДНУ. - 2003. – С. 9-13.

3. Конончук М. Место естественной монополии в переходной экономике // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Економічна серія. - № 353. - Харків, 2001. - С. 36–39.

4. Конончук М.В. Методологические основы тарифообразования на продукцию естественных монополий // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Економічна серія. - № 564. - Харків, 2002. - С. 20–25.

Інші роботи:

5. Конончук М.В. Тенденции трансформации форм собственности в естественных монополиях // Вісник економіки транспорту і промисловості. – 2002. - № 2. - С.102–104.

Тези доповідей:

6. Конончук М.В. Особливості природної монополії в умовах ринкової трансформації // Інформаційно-керуючі системи на залізничному транспорті: 63 науково-технічна конференція Харківської державної академії та фахівців залізничного транспорту, 28-30 листопада 2001 року, м. Харків. – 2001. - № 5. – С. 99.

7. Конончук М.В. Условия формирования тарифов на продукцию естественных монополий // Проблеми економіки транспорту. II Міжнародна наукова конференція. Тези доповідей. – Дніпропетровськ: рекламно-видавничий відділ ДПТУ, 2002. – С. 10-11.

8. Конончук М.В. Специфика конкуренции в отраслях естественной монополии // Проблеми економіки транспорту. III Міжнародна наукова конференція. Тези доповідей. – Дніпропетровськ: Рекламно-видавничий відділ ДПТУ, 2003. – С. 17-18.

9. Конончук М.В. Последствия ценового регулирования продукции естественных монополий // Вісник економіки транспорту і промисловості. I Міжнародна науково-практична конференція. Тези доповідей. – Харків: друкарня УкрДАЗТ, 2004. - № 7. – С. 67-68.

АНОТАЦІЯ

Конончук М.В. Особливості функціонування природних монополій в умовах ринкової трансформації. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук за спеціальністю 08.01.01 – економічна теорія – Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна, Харків, 2004.

У дисертації обґрунтована необхідність пошуку ефективної моделі господарювання природних монополій у сучасних умовах розвитку економіки. Визначені критерії розподілу монополій на природні та штучні; відокремлені ознаки природних монополій на специфічні та загальні, на базі яких уточнено визначення природних монополій. Вдосконалена методика розрахунку чистих втрат суспільства від діяльності природних монополій. Розглянуті засоби державного регулювання цих підприємств та описані соціально-економічні наслідки такого регулювання для природних монополій і суспільства в цілому. Виділені особливості функціонування природних монополій в умовах ринкової трансформації.

Ключові слова: природна монополія, ефект масштабу, монопольна влада, державне регулювання, тариф, цінова дискримінація, конкурентне середовище.

АННОТАЦІЯ

Конончук М.В. Особенности функционирования естественных монополий в условиях рыночной трансформации. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук по специальности 08.01.01. – экономическая теория – Харьковский национальный университет им. В.Н. Каразина, Харьков, 2004.

В диссертации обоснована необходимость поиска эффективной модели хозяйствования естественных монополий в современных условиях развития экономики, в результате их существенного влияния на социально-экономическое развитие страны. Определены критерии деления монополий на естественные и искусственные для проведения обоснованной антимонопольной политики. Разграничены признаки естественных монополий на специфические и общие, на основании которых уточнено понятие естественной монополии. Усовершенствована методика расчета чистых потерь общества от деятельности естественных монополий, возникающих в результате установления монопольной цены и объема производства. Для устранения вышеуказанного необходимо контролировать ценообразование в естественно монопольных отраслях. Существуют различные методы установления цен на продукцию, производимую данными монополиями, однако наиболее приемлемым в условиях украинской экономики будет являться использование метода, основанного на учете средних издержек и определенной нормы прибыли, установленной на уровне так называемой “нормальной прибыли”.

Рассмотрены способы государственного регулирования естественных монополий. Наиболее эффективным является применение экономических методов регулирования данных предприятий. Выделены направления указанного регулирования, а именно: ценовая, налоговая,

инвестиционная и кредитная политика. Также для предотвращения проявлений монопольной власти возможно использование различных форм конкуренции, имеющих специфический характер проявления для этих монопольных структур. Развитие конкурентной среды в естественно монопольных сферах деятельности может заменить процесс разукрупнения этих предприятий, неприемлемый для них. Реализация эффективной модели организационно-экономической трансформации естественно монопольных отраслей на базе управляемой конкуренции будет способствовать продвижению к смешанной рыночной экономике с крупными хозяйственными субъектами и активной ролью государства.

Рассматриваются различные формы собственности, характерные для естественных монополий, а также их достоинства и недостатки. Доказан тезис о незначительном влиянии той или иной формы собственности на деятельность естественных монополий. Наиболее важным в данном случае является выбор рациональной модели функционирования естественных монополий и процесс рыночной адаптации на базе смешанных форм собственности и стабильного функционирования в рамках государственного сектора.

Описаны социально-экономические последствия государственного регулирования рассматриваемых монопольных образований, как для самих естественных монополий, так и для общества в целом. Политика государства в отношении естественных монополий должна учитывать их значительное воздействие на региональную экономику, стабилизацию развития производственной и социальной сферы. Для оценки направлений и последствий воздействия тарифов на экономику страны надо комплексно рассмотреть центральные экономические, демографические и социальные параметры функционирования государства.

Выделены особенности функционирования естественных монополий в условиях рыночной трансформации, позволяющие определиться с формами адаптации указанных хозяйствующих единиц.

Ключевые слова: естественная монополия, эффект масштаба, монопольная власть, государственное регулирование, тариф, ценовая дискриминация, конкурентная среда.

SUMMARY

Kononchuk M.V. Features of functioning of natural monopolies in conditions of market transformation. - Manuscript.

The dissertation on competition of a scientific degree of Cand.Econ.Sci. on a speciality 08.01.01. - Economic Theory - V.N.Karazin Kharkov National University, Kharkov, 2004.

The necessity of search of effective model of managing of natural monopolies for modern conditions of development of economy is proved in the dissertation. Criteria of division of monopolies on natural and artificial are determined; attributes of natural monopolies are differentiated on specific and the general, on the basis of which the concept of natural monopolies is specified. The estimation procedure of society net losses caused by activity of natural monopolies is advanced. Ways of state

regulation of the given enterprises are considered and social and economic consequences of such regulation for natural monopolies and society as a whole are described. Features of functioning of natural monopolies in conditions of market transformation are characterized.

Key words: natural monopoly, economy of scale, monopoly power, state regulation, the tariff, price discrimination, the competitive environment.

Конончук Марина Василівна

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРИРОДНИХ МОНОПОЛІЙ В УМОВАХ
РИНКОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Спеціальність 08.01.01 – економічна теорія

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата економічних наук

Відповідальний за випуск В.М. Лісовицький

Підписано до друку 15.10. 2004 р. Формат 60x90/16.
Обл.-вид. арк. 1. Ум.-друк. арк. 0,8. Папір друкарський. Друк
різографічний. Тираж 100 прим. Зам. № _____. Безкоштовно.

Видавництво УкрДАЗТу, свідоцтво ДК № 112 від 06.07.2000 р.
Друкарня УкрДАЗТу,
61050, Харків – 50, майдан Фейєрбаха,7.